

КОЗАЦЬКИЙ РЕЄСТР 1638 р. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті аналізується козацький реєстр 1638 р.- одне з джерел історії України, що містить відомості про структуру, особовий та етнічний склад Війська Запорозького напередодні Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Серед розмаїття документальних джерел з історії українського козацтва важливе місце належить реєстрам. Лаконічні рядки списків містять різнобічну інформацію щодо епохи, в яку вони були складені, та людей, причетних до почесної в середні віки військової служби. До середини XVII ст. відомі козацькі реєстри 1581 та 1649 р. Ці унікальні історичні пам'ятки неодноразово аналізувалися істориками та мовознавцями [1]. На жаль, інші реєстри збереглися лише частково. Найповніші дані, які стосуються насамперед козацької старшини, знаходимо у реєстрі Війська Запорозького 1638 р. Очевидно, саме через неповноту цей реєстр так і не став об'єктом наукового дослідження.

Значення кожного історичного джерела розкривається в результаті з'ясування причини та умов його виникнення. Розташування на території Київського воєводства більшості учасників Хотинської війни 1621 р., в якій брало участь понад 40 тис. козаків, сприяло подальшому процесу покаяння селян та міщан. Зростання чисельності козацтва спостерігалось і в ході повстань під проводом гетьманів Марка Жмайла, Тараса Федоровича та Івана Сулими.

Зважаючи на розгортання збройної боротьби українського козацтва за розширення суспільних прав і привілеїв, навесні 1638 р. варшавський вальний сейм прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» [2]. На «вічні часи» знищувалися права козаків на обрання старшин, ведення козацького судочинства, заборонялося проживання у містах, крім прикордонних. Однак сувора постанова не пригасила прагнення козаків збільшити чисельність реєстрового війська і відстоювати «вольності стародавні» силою зброї.

Незважаючи на урядові заходи, протягом квітня-лішніа 1638 р. на Подніпров'ї тривало козацьке повстання під проводом гетьманів Якова Острянина та Дмитра Гуні. Після героїчної оборони на Старці частина козаків відійшла на Запорожжя, а решта уклала угоду з урядовими комісарами про припинення збройної боротьби і прийняття «Орди-

нації». 9 вересня в Києві зібралася старшинська рада, на якій коронний польний гетьман Микола Потоцький розпорядився сформувати новий реєстр, що згодом мав бути затвердженим на черговому вальному сеймі Речі Посполитої. Робота зі створення реєстру інтенсивно проводилась у кожному полку полковою та сотенною старшиною, а потім списки передавалися старшому Війська Запорозького. 4 грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася остаточна комісія королівських комісарів з козаками, яка й започаткувала реалізацію положень вального сейму.

Насамперед було впорядковане шеститисячне реєстрове військо. Замість традиційної посади старшого або ж поручника призначався королівський комісар шляхтич Петро Коморовський. Призначалися також військові осавули, полковники та полкові осавули. Затвердженню підлягали нижчі посадовці, обрані самими козаками: сотники та отамани, а також рядовий склад реєстровців.

За тогочасною традицією один примірник реєстру мав перебувати в канцелярії коронного гетьмана Речі Посполитої у Варшаві, а другий - у резиденції старшого Війська Запорозького. Проте цілком очевидно, що буремні події середини XVII ст. в Україні не сприяли збереженню даного документа. Відповідно досить швидко його актуальність була втрачена і для варшавських урядовців. Тому доводиться звертатися до інших джерел, в яких були зафіксовані прізвища козаків, що ввійшли до реєстру 1638 р. Список козацької старшини майже повністю зберігся у щоденнику ченця домініканського ордену Шимона Окозького, який у чині військового капелана супроводжував коронне військо під час каральних експедицій на Подніпров'я в 1637-1638 рр. Згодом щоденник побачив світ у друкарні Замоїської академії. Літопис бойових звітяг отримав високу оцінку сучасників, а на могилі автора в Перемишлі були викарбувані слова сердечної любові від польського рицарства. Історична цінність твору зумовила повернення до його перевидання через два століття Казимиром Туровським у Кракові [3]. Скорочений варіант щоденника російською мовою був вміщений В. Антоновичем у

другому випуску «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси» [4].

Цінність щоденника Шимона Окозького полягає не лише в детальному викладі побаченого, прикрашеного в дусі часу цитатами з античних авторів, різноманітними моральними сентенціями та поетичними епітафіями, що свідчило про високий рівень освіченості та літературний хист, а й наведенням автором документальних матеріалів. До останніх належить і ухвала Маслоставської комісії, яка затвердила козацький реєстр, що проіснував до початку Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Аналіз реєстру дає змогу простежити еволюцію структури Війська Запорозького протягом 20-40-х років. Збільшення його чисельності до 6 тисяч згідно з Куруківською угодою 1625 р. поклало початок формуванню полків за територіальним принципом. Разом з тим в офіційних документах відсутні свідчення щодо їхніх назв, незважаючи на участь реєстровців у козацьких повстаннях та Смоленській війні 1632-1634 рр. Лише в акті Маслоставської комісії вперше фігурують Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський та Переяславський полки, кожен чисельністю до тисячі козаків. Полки чітко поділялися на сотні та десятки, які очолювали авторитетні й заслужені козаки. Однак за реєстром неможливо відтворити назви цих нижчих структурних підрозділів, якщо вони й існували. У реєстрі 1649 р. сотні називалися за сотенними містами, наприклад Боровицька, Крилівська чи Смілянська у Чигиринському полку, або ж за прізвищами сотників - Гунина, Климова, Андрієва в Канівському полку [5]. Цілоком можливо, що цей принцип застосовувався й раніше у реєстровому війську. До речі, назви куренів на Запорозькій Січі також встановлювалися за ім'ям, прізвищем чи прізвиськом отамана або ж назвою місцевості, звідки приходили козаки.

Другою особою у реєстрі мала б бути записана людина, яка відповідала за матеріальну базу й озброєння війська, тобто обозний [6]. Однак артилерія, що становила гордість Війська Запорозького, за рішенням ради в Києві була відправлена у супроводі 20 козаків до Канева. Очевидно, контроль над нею покладався на військового осавула. Таким чином реєстровцям було заборонено доступ до зброї, що успішно використовувалася ними під час козацьких повстань.

За традицією, встановленою розпорядженням коронного гетьмана Єжи Язловецького від 5 червня 1572 р., функції судді Війська Запорозького виконував старший реєстру [7]. Лише наприкінці XVI ст. із збільшенням війська до тисячі козаків з'являється посада судді. За Куруківською угодою 1625 р. оплата його праці прирівнювалася до полковницької й оцінювалася у 100 злотих щорічно [8].

Водночас утиски козацьких привілеїв згідно з «Ординацією» торкнулися й козацького судочинства, яке уряд намагався взяти під контроль. Ймовірно, що верховним суддею знову ставав старший реєстру, а саме королівський комісар Петро Коморовський.

Найскладніше питання виникає при тлумаченні відсутності посади писаря, адже до кола його обов'язків входило не лише ведення канцелярії, а й видача платні козакам. Ці функції навряд чи могли виконувати військові розпорядники-осавули, а тим паче полковники або ж сотники. Можна припустити, що згодом посади писаря, судді та обозного за об'єктивних потреб були поновлені, хоча відомості про верхівку реєстру до 1648 р. не збереглися. Брак свідчень у рішенні Маслоставської комісії про наявність таких важливих посад важко пояснити і небалістю упорядників при виданні щоденника Шимона Окозького.

Цінними у реєстрі є також відомості про плату за службу керівному складу Війська Запорозького. Вони свідчать про зростання видатків з королівської казни для підтримання «спокою» в Україні у порівнянні з Куруківською угодою. Про розмір платні призначеному урядовому комісару та полковникам у постанові Маслоставської комісії не вказується. Водночас винагорода військових осавулів зросла зі 150 до 600 злотих, полкових осавулів відповідно з 50 до 250 злотих. Сотникам призначалася річна платня у 200 злотих, а отаманам або ж поручникам - 60 злотих [9].

Особовий склад реєстру свідчить про наявність у ньому не лише козаків, які відзначилися на державній службі, а й тих, хто брав участь у повстанні за права та привілеї зі зброєю в руках. Це чітко простежується при порівнянні Боровицької угоди (грудень 1637 р.) та Маслоставської комісії, різниця в часі між якими незначна. Так, військовий осавул Левко Буднівський зберіг свою посаду у Війську Запорозькому, оскільки, на думку Шимона Окозького, під час повстання був «добрим прикладом збереження вірності та підданства» [10]. Аналогічну характеристику домініканському чернець дав і другому призначеному військовому осавулу Іляшу Караїмовичу, який раніше обіймав посаду переяславського полковника. Канівський полковник Андрій Лобода, білоцерківський Яцина Лютренко та корсунський Максим Нестеренко були обрані сотниками у відповідних полках. На такій же посаді в Чигиринському полку опинився й військовий писар Богдан Хмельницький.

Згідно з «Ординацією» полковниками реєстрових призначалися шляхтичі. У реєстрі 1638 р. лише корсунський - Кирило Чиж - українського походження, всі інші - Ян Гижицький, Станіслав Олдаковський, Амвросій Секержинський, Станіслав Калевський, Ян Закревський - польського. Тобто

призначення свідчать про цілеспрямоване втручання уряду Речі Посполитої у внутрішні справи козацтва.

При формуванні нового уряду в кожному полку було обрано по 10 сотників, проте у Переяславському, за шоденником Шимона Окозького, вказано лише дев'ять прізвищ. Ймовірно, що десяте було втрачене при перевиданні твору. Тим часом зіставлення джерел за 1638 рік дає змогу зробити певні припущення. Під час козацької ради у Києві 9 вересня було складено «Інструкцію» Війська Запорозького до короля, яку доставило у Варшаву посольство, очолюване Романом Половцем. Документ підписали полковники Левко Буднівський, Роман Пешта, Каленик Прокопович, Михайло Манойлович, Іван Боярин та Василь Сакун [11]. У четвертому пункті «Інструкції» Іван Боярин названий канівським полковником, а про посади інших можна лише здогадуватися. Очевидно, існував принцип заняття ними посад осавулів у відповідних полках (виняток - Левко Буднівський): Черкаському - Каленик Прокопович, Чигиринському - Роман Пешта; сотників: Канівському - Іван Боярин, Корсунському - Михайло Манойлович. Зважаючи на пониження в посаді у порівнянні з Боровицькою угодою білоцерківського полковника Яцини Лютренка, можна припустити, що у вересні її тимчасово на час складання реєстру займав Левко Буднівський. Відповідно на Маслоставській комісії 4 грудня десятим сотником Переяславського полку мав бути обраний Василь Сакун. До речі, у другому пункті «Інструкції» вказувалося, що до особливого розпорядження короля загін на Запорозжі повинен складатися з 60 чоловік і до нього має входити по 10 козаків від кожного полку [12]. Очолив загін Андрій Муха, який уже через три місяці числився сотником Чигиринського полку.

Обрані при сотниках отаманами або ж поручниками козаки мали виконувати функції сотенних осавулів, офіційну посаду яких було запроваджено в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Прізвища трьох отаманів у Черкаському, Переяславському та Канівському полках не збереглися, хоча є підстави вважати, що в першому виданні шоденника Шимона Окозького вони мали бути.

Реєстр 1638 р. є важливим джерелом і для дослідження генеалогії козацьких родин до середини XVII ст., адже на сьогодні про них відомо небагато, окрім хіба що Хмельницьких, Судим та Федоровичів [13]. Так, київські зем'яни Мухи були представлені у реєстрі 1581р. козаком Власом [14], а під час Маслоставської комісії Андрій Муха затверджується сотником Чигиринського полку. З київської родини Прокоповичів полковим осавулою був призначений Каленик, ймовірно один з прашурів ученого й просвітника першої половини XVIII ст. Феофана Прокоповича. Вихідці з київського шля-

хетського роду Ворон або ж Вороничів Михайло та Григорій були обрані сотниками Переяславського полку. Їх нащадки Федір та Мартин Ворони одержали від гетьмана Богдана Хмельницького (1656) рангові маєтності, включаючи села Севастяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі та Бурновичі Стародубського полку [15].

Шляхтич Віктор Мокієвський у 1618 р. брав участь у поході польського війська, очолюваного королевичем Владиславом, до Москви [16], а через два десятиліття, можливо, його син Лесько був призначений осавулом, а Северин обраний сотником Переяславського полку. Аналогічні посади в Корсунському полку займали брати Нестеренки - Іван та Максим. Очевидно, не випадково останній у 1653 р. був обраний корсунським полковником [17].

З другої половини XVI ст. збереглися свідчення про козацький рід Івановичів. Жалуваною грамотою короля Сигізмунда II Августа від 4 жовтня 1571 р. «товаришу низових козаків» Омеляну Івановичу надавалася земля на р. Ворсклі за охорону південного прикордоння Речі Посполитої [18]. Григорій Іванович фігурує у реєстрі Війська Запорозького 1581 р. [19], Левко у 1629 р. був обраний на Запорозжі козацьким гетьманом [20], Сава у 1638 р. - сотником Черкаського полку. Спадкоємець Барабаша Черкашанина, зафіксованого в козацькому реєстрі 1581 р. [21], Дмитро володів булавою старшого Війська Запорозького у 1617 р. [22]. Богущ Барабаш у 1638 р. був обраний сотником Черкаського полку, а Іван у 1646 р. з Богданом Хмельницьким та Ілляшем Караїмовичем їздив до короля Владислава IV на переговори щодо організації військової експедиції до Криму [23]. У квітні 1648 р. Іван Барабаш загинув у сутичці з реєстровцями, які перейшли на бік повстанського війська Богдана Хмельницького. Михайло Барабаш записаний серед старшин Черкаського полку 1649 р. [24]. Кошовий отаман Яків Барабаш разом із полтавським полковником Мартином Пушкарем у 1658 р. очолював боротьбу проти гетьмана Івана Виговського.

Спадкоємність козацьких родинних традицій можна простежити і при зіставленні реєстру 1638 та 1649 рр., створеного за Зборівською угодою. Більшість учасників боротьби за «козацькі вольності» 30-х років взяли участь у Національно-визвольній війні, хоча через 11 років лише окремі прізвища козацької еліти знову були зафіксовані в одній з найвизначніших пам'яток української історії. Так, чигиринські сотники Богдан Хмельницький та Федір Якубович досягай посад відповідно гетьмана Війська Запорозького та чигиринського полковника [25]. Корсунський отаман Яцько Голубицький зайняв одну з високих посад однойменного полку, очолюваного Лук'яном Мозирею [26]. Подібна еволюція відбулася і в Канівському полку д Глатом

Тичиною [27]. Цілком можливо, що саме сини або ж брати сотників Савки Москаленка - Захарко і Макар у Білоцерківському полку, Семена Василенка - Ермашко і Михайло - у Чигиринському, Павла Гайдученка - Захарко і Яцько - у Корсунському [28] посіли старшинські посади у рядах повстанського війська. Велика ймовірність родинних зв'язків козацької старшини у згаданих реєстрах існує і між чигиринським сотником Степаном Якимовичем та Жаданом Якимовичем, канівським отаманом Олексою Гришковичем та Семеном Гришковичем, переяславським сотником Василем Сакуном та Іваном Сакуном [29] і т. д.

Окремого дослідження потребує етнічний склад козацької старшини Війська Запорозького 1638 р. Цілком закономірно, що при домінуванні українців у ньому присутні також особи білоруського, польського та литовського походження. Цікаві результати міг би дати й лінгвістичний аналіз пам'ятки. При цьому слід враховувати, що вживання особових іменувань навіть у тогочасних офіційних документах не набуло чіткого регламентування, відзначалося різноманітністю форм і нестабільністю їх використання.

Таким чином, незважаючи на наявність лише прізвищ козацької старшини, реєстр 1638 р. є важливим джерелом для вивчення вітчизняної історії першої половини XVII ст. Він містить цікаву інформацію про структуру, розмір платні, особовий та етнічний склад Війська Запорозького, може бути використаний для студіювання генеалогії козацьких родин в Україні.

Реєстр Війська Запорозького 1638 р.

Старший реєстру-ПетроКоморовський.
Військові осавули: Левко Буднівський, Ілляш Караїмович.

Черкаський полк

Полковник - Ян Гнжицький, осавул - Каленик Прокопович.

Сотники: Григорій Себастьянович, Сава Іванович, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Барабаш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мусій Опара, Богдан Топига, Себастьян Богуславський.

Отамани при сотниках: Гаврило Ганус, Андрій Лясота, Дмитро Трохимович, Ярош Золотоновський, Мисько Петрович, Гринеч Шухад, Семен Пулвіка, Оліфер Дзьоболда, Іван Лобаченко.

Переяславський полк

Полковник - Станіслав Олдаковський, осавул - Лесько Мокієвський.

Сотники: Василь Сакун, Михайло Ворона, Северин Мокієвський, Мисько Пашкевич, Федір Лютай, Григорій Ворона, Михайло Залеський,

Захарій Юхотинський, Михайло Куша, Остап Лисович.

Отамани при сотниках: Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманіка, Донецький, Мисько Батояка, Михайло Янейко, Гаврило Калушенко, Нехойд Берчанин.

Канівський полк

Полковник - Амвросій Секержинський, осавул - Яків Андріянович.

Сотники: Іван Боярин, Андрій Лобода, Петро Маркович, Лукаш Криштофович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко.

Отамани при сотниках: Грицько Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришкович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Онощенко.

Корсунський полк

Полковник - Кирило Чиж, осавул - Іван Нестеренко.

Сотники: Михайло Манойлович, Максим Нестеренко, Павло Гаидученко, Іван Ющенко, Андрій Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сасько Демидович, Богдан Щисковський, Мисько Іваниченко.

Отамани при сотниках: Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Процик Унішенко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Лівійський, Михайло Скиба, Федко Брасуленко, Федор Жолудь, Кузьма Череваненко.

Білоцерківський полк

Полковник - Станіслав Калевський, осавул - Мусій Коробченко.

Сотники: Яцько Кліша, Яцько Сверченко, Сахо Керичник, Данило Гима, Степан Семченко, Яцина Лютренко, Савка Москаленко, Матвій Полівський, Гаврило Гроленко, Тишко Кліша.

Отамани при сотниках: Мисько Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіван, Стецько Гуршенко, Іван Голеник, Харко Нарошенко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блабла.

Чигиринський полк

Полковник - Ян Закревський, осавул - Роман Пешта.

Сотники: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смітка, Степан Якимович, Василь Мацкович, Григорій Нужний, Андрій Муха, Федір Вешняк, Семен Василенко.

Отамани при сотниках: Онисько Бут, Костянтин Занкович, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кізарченко, Яцько Тараненко, Сташко Медведовський, Іванішовський.

1. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские казаки.- К., 1904.- С 16-18; *Грушевський М.* Історія України-Руси.- К., 1995.- Т. 7.- С 155-157; Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.- К., 1989; Реєстр Війська Запорозького 1649 року.- К., 1995; Lubers S. und Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kozaken // *Geschieh Ost Europas*, 1980.- Band 28.- S. 368-390.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.- М., 1954.-Т. 1.-С. 255.
3. Книга містить шоденники за 1637 та 1638 рр., за тогочасною традицією присвячені військовим керівникам походів: Dyariusz transakeyі wojennej miQdzy wojskiem koronnem i zaporoskiem, w r. 1637, miesia_ca grudnia, przez Jasnie Wielmoznego JMR Mikolaja z Potoka Potockiego, wojcwode bracławskiego, hetmana polnego koronnego, generała podolskiego, kamienieckiego, latyczowskiego, nizinskiego etc. staroste, szczęśliwie zaczątej i dokonzonej, za dozwoleńiem starszych wydany przez w. o. Szymona Okolskiego, zakonu dominika swiętego kaznodzieje wojskowego; Kontynuacya dyariusza wojennego, szuloscia. jasnie wielmożnych ich meіow panow hetmanow koronnych, ochota snego rycerstwa polskiego, nad zawziętymi w uporze krzywopzysięgłych i swowolnych kozakami, w roku 1638 odprawiona, do wiadomosci koronie i wielkiemu księstwu litewskiemu, za dozwoleńiem przcloonych, przcz w. o. Szymona Okolskiego- Krakow, 1858 (далі - Dyariusz).
4. Дневник Симеона Окольского (1637-1638 гг.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.- К., 1898.- Вып. 2.- С. 168-289.
5. Реєстр Війська Запорозького 1649 року.- С. 31, 35, 41, ПО, 114, 118.
6. UzQdnicy scutralni i narodowi Polski XIV-XVIII wicku. Spisy.- Kornik, 1992.- S. 92-98.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.- СПб., 1847.-Т. 2.-С. 176.
8. Архив Юго-Западной России.-К., 1861.-Ч. 3.-Т. 1.-С.288 (далі - Архив ЮЗР).
9. Архив ЮЗР,- Ч. 3.- Т. 1,- С. 288; Dyariusz.- S. 193-195.
10. Dyariusz.- S. 193.
11. Ibid.-S. 188.
12. Ibid.-S. 187.
13. *Шербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV- середина XVII ст.- К., 2000.- С. 138-146.
14. Zrodla dziejowe- Warszawa, 1894.- Т. 20 - S. 159.
15. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.- Львів, 1990.- С. 189.
16. Архив ЮЗР.- Ч. 3.- Т. 1,- С 189.
17. *Крип'якевич І. П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка.- Львів, 1931.-Т. 151.-С. 131.
18. Материали по истории козацкого землевладения 1494—1668 гг. // Чтения Исторического общества Нестора-летописца.- К., 1894- Кн. 8,- Отд. 3.- С. 14.
19. Zrodla dziejowe- Т. 20 - S. 156.
20. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво.- К., 1994,- С. 280.
21. Zrodla dziejowe.- Т. 20 - S. 162.
22. *Антонович В.* Неизвестный гетман и его приказ // *Вибрані історичні та публіцистичні твори.*- К., 1995- С. 189.
23. *Голобуцький В. О.* Назв. праця.- С. 352.
24. Реєстр Війська Запорозького 1649 року,- С. 64.
25. Там само.- С. 27.
26. Там само.- С 132.
27. Там само.- С 97.
28. Там само- С 27, 132, 169.
29. Там само-С 27, 63, 97.

V. O. Shcherbak

1638 COSSACK REGISTER AS HISTORICAL SOURCE

The article gives the analysis of the register of cossacks in 1638 as one of the Ukrainian historical sources which contain data about the structure and special ethnic origin of the Zaporozhian Host before the beginning National - liberation war in the middle of the XVII century.